

جنبش حروفیه

بررسی منابع، مآخذ و تحقیقات جدید

۳

(آخرین بخش)

ادوارد براون نخستین محقق است که در تهیه رسالات و کتب حروفیه خدمات ارزنده‌ای کرده و مقالاتی در معرفی ادبیات و تعالیم آنان نوشته است.^{۱۸} ولی به‌خاطر پیچیدگیهای کلامی موجود در رسالات حروفیه، نتوانسته است به آراء و عقاید حقیقی آنان دست یابد. به همین جهت معتقد است که «از نظر ادبی خالص، بیشتر این کتب و آثار، چندان قدر و قیمتی ندارند» براون این آثار را شامل «یک رشته افکار درهم و آشفته و نامفهوم که دارای تعالیم خیالی و عجیب و غریب هستند» می‌داند.

گیب در کتاب تاریخ شعر عثمانی با تأکید بر دشواری درک و فهم رسالات حروفیان، نخستین محقق است که صفحاتی را به بررسی زندگی و اشعار معروفترین شاعر حروفی — عمادالدین نسیمی — اختصاص داده و بعضی غزلیات و رباعیات ترکی وی را نقل کرده است. گیب به زندگی رفیعی — شاعر دیگر حروفی — نیز پرداخته است. او حروفیه را یکی از فرقه‌های صوفیان نامیده و اشعار نسیمی را «زیباترین اشعار صوفیانه در ادبیات ترکی» دانسته است.^{۱۹}

هوار در مقدمه مجموعه رسائل حروفیه و نیز در دانشنامه اسلام، پیدایش حروفیه و عقاید فلسفی فضل‌الله استرابادی را، مختصراً، بررسی کرده است اما — همان‌طور که گفتیم — در خواندن و تصحیح رسالات حروفی، دچار اشتباهات متعددی شده است.^{۲۰} رضا توفیق در تحقیق خود (به‌ضمیمه کتاب فوق) عقاید فضل‌الله استرابادی را بررسی کرده و تأثیر عقاید نوافلاطونی را بر فلسفه حروفیه یادآور شده است. وی جنبش

حروفیه را «تبلور پیکار روح ایرانی علیه روح سامی و تجلی مبارزه ایرانیان علیه اعراب» دانسته است.^{۱۱۱}

ژرژ یعقوب در تحقیقات خود به جنبش حروفیه نیز اشاره نموده و به پیوند عقاید حروفیان با عقاید اسماعیلیه و بکتاشیه تأکید کرده است.^{۱۱۲}

بر اساس تحقیقات گیب، لوئی ماسینیون نیز در کتاب خود به نام مصائب حلاج صفحاتی را به زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی اختصاص داده. او نیز — مانند گیب — نسیمی را «یک صوفی و عارف وحدت وجودی» دانسته است.^{۱۱۳}

باینگر نیز مقاله کوتاهی درباره حروفیه و عمادالدین نسیمی نوشته است. وی در مقاله دیگری به فرقه حروفیه و حوادث مربوط به آن اشاره کرده است.^{۱۱۴}

ج. ک. بیرج در کتاب خود — درباره بکتاشیه — از عقاید حروفیان یاد کرده و — برخلاف ژرژ یعقوب — این دو را، دو فرقه کاملاً جدا دانسته و هرگونه تأثیر اندیشه‌های حروفیه بر عقاید بکتاشیه را انکار کرده است.^{۱۱۵}

هلموت ریتز در تحقیق ارزشمند خود به نام آغاز فرقه حروفیه مفصلاً به زمینه‌های تاریخی علم حروف در فرهنگ اسلامی و به زندگی، عقاید، خانواده و جانشینان فضل‌الله استرابادی پرداخته است و چنان که خواهیم گفت پس از کتاب پراج وازه‌نامه گرانگانی اثر صادق کیا، تحقیق ریتز الهامبخش محققان آینده بوده است.^{۱۱۶}

هانری کربن در کتاب تاریخ فلسفه اسلامی اشاره مختصری به فرقه حروفیه نموده است.^{۱۱۷}

بوزانی در مقاله مفیدی فرقه حروفیه را بررسی کرده است.^{۱۱۸} بویل در رساله دانشگاهی خود، رباعیات ترکی و فارسی نسیمی را بررسی کرده و در ابتدا به حروفیه و زندگی و افکار عمادالدین نسیمی پرداخته است.^{۱۱۹}

اسکارچیا آمورتی اندیشه‌های حروفیان را در دیوان فارسی عمادالدین نسیمی بررسی کرده و ضمن آن، به تعالیم حروفیه اشاره کرده است.^{۱۲۰} همین دانشمند در تاریخ ایران کمبریج نیز به جنبش حروفیه و تعالیم و سرانجام کار حروفیان پرداخته است.^{۱۲۱}

ویدنگرن در مقاله ارزشمندی به بررسی نظریه «جهان اکبر» و «جهان اصغر» در عقاید اخوان‌الصفا و حروفیه پرداخته است.^{۱۲۲}

حامد الگار نیز در دانشنامه ایرانیکا مقاله‌ای درباره فضل‌الله استرابادی نوشته است.^{۱۲۳}

محققان جمهوری آذربایجان، تحقیقات متعددی درباره جنبش حروفیه، خصوصاً زندگی و آثار عمادالدین نسیمی منتشر کرده‌اند. این تحقیقات اگرچه تحت تأثیر تفسیرهای ایدئولوژیک (مارکسیستی) قرار دارند، اما هر یک در شناخت جنبش حروفیه ارزشمند می‌باشند. از این تحقیقات، ابتدا باید از کتاب س. ممتاز یاد کرد که در واقع اولین تحقیق مدون درباره حروفیه و زندگی و آثار عمادالدین نسیمی است.^{۱۳۴}

اسماعیل حکمت در کتاب تاریخ ادبیات آذربایجان، ضمن اشاره به حروفیه و عقاید فضل‌الله استرابادی، اشعار و افکار عمادالدین نسیمی را بررسی کرده و به تأثیر اندیشه‌های نوافلاطونی بر عقاید نسیمی تأکید کرده است.^{۱۳۵}

م. قلی‌زاده در رساله دکترای و در نوشته‌های دیگر خود، جنبش حروفیه را مورد بررسی قرار داده و آن را «یک جریان ارتجاعی و اسرارآمیز» دانسته، اما در تحلیل عقاید عمادالدین نسیمی کوشیده است تا بین اندیشه‌های ارتجاعی حروفیه و جنبه‌های مثبت عقاید نسیمی، فرق اساسی قائل شود. او ضمن بررسی عقاید فضل‌الله استرابادی و عمادالدین نسیمی، به عقاید دیگر متفکران حروفی نیز پرداخته است.^{۱۳۶}

فواد قاسم‌زاده نیز در مقاله‌ای به مناسبت ششصدمین سال تولد نسیمی، نظر محققان ترک را درباره وی مورد بررسی قرار داده و ضمن آن، اشاراتی نیز به جنبش حروفیه نموده است.^{۱۳۷}

ج. قهرمانوف در مقدمه مفصل خود بر چاپ جدید اشعار ترکی عمادالدین نسیمی، زندگی و اشعار ترکی نسیمی را بررسی کرده. وی همچنین به نسخه‌های خطی دیوان نسیمی و به تغییرها و تحریفهای موجود در اشعار وی به وسیله کاتبان اشاره کرده است.^{۱۳۸} حمید آراسلی در کتاب کوچک، اما ارزشمند خود، به زندگی و سرنوشت عمادالدین نسیمی پرداخته و ضمن آن به عقاید حروفیان و زمینه‌های اجتماعی سیاسی پیدایش جنبش حروفی اشاره کرده است.^{۱۳۹}

حمید محمدزاده در مقدمه خود بر دیوان فارسی نسیمی، به زندگی و عقاید عمادالدین نسیمی پرداخته و به تعالیم حروفیان نیز اشاره کرده است. او، متأسفانه، بسیاری از اشعار فضل‌الله استرابادی را به نام عمادالدین نسیمی ضبط کرده است.^{۱۴۰}

واقف اصلان‌اوف نیز در مقالات خود، به جنبه‌هایی از افکار فلسفی نسیمی اشاره کرده اما از حروفیه و رهبران آن سخن چندانی نگفته است.^{۱۴۱}

یک نمایشنامه نیز به قلم فریدون آشورف درباره زندگی و سرنوشت نسیمی نوشته شده که در آن به زمینه‌های اجتماعی - سیاسی پیدایش حروفیه و به بعضی عقاید نسیمی

اشاره گردیده است.^{۱۳۲}

حسین آیان رساله دکترای خود را در دانشگاه باکو به بررسی زندگی، عقاید و اشعار عمادالدین نسیمی اختصاص داده و در آن زمینه‌های اجتماعی - سیاسی پیدایش حروفیان و عقاید فلسفی آنان را بررسی کرده است.^{۱۳۳}

عیسی حسین‌اوف نیز کتابی به نام نسیمی نوشته که دارای اطلاعات تاریخی جدیدی درباره جنبش حروفیه می باشد.^{۱۳۴}

اکرم جعفر در مقاله «عظمت نسیمی» به زندگی و عقاید وی اشاره کرده و از تأثیر نسیمی بر شاعران آذربایجان یاد کرده است.^{۱۳۵}

در این جا باید از بطروشفسکی یاد کرد که اشارات مفیدی درباره حروفیه نموده است.^{۱۳۶}

در کشور ترکیه، نخستین بار شمس‌الدین سامی در کتاب قاموس اعلام به زندگی فضل‌الله استرابادی و عمادالدین نسیمی اشاره کرده است،^{۱۳۷} و سپس فواد کوپرلو در کتاب نخستین متصوفین در ادبیات ترک، به فرقه حروفیه پرداخته و خصوصاً به تأثیر شگرف عمادالدین نسیمی بر شاعران معروف ترک تأکید کرده است.^{۱۳۸} همین مؤلف، در مقاله کوتاهی به نام «نسیمی» نیز از فرقه حروفیه سخن گفته است.^{۱۳۹}

صادق وجدانی که در شناخت فرقه‌های صوفیه در ترکیه تحقیقات فراوان کرده، طی سلسله مقالاتی، پیوند حروفیه و بکتاشیه را بررسی نموده است.^{۱۴۰}

ابراهیم اولگون در رساله دانشگاهی خود، فرقه حروفیه را بررسی کرده و خصوصاً به زندگی، عقاید و سرنوشت عمادالدین نسیمی و جایگاه وی در ادبیات ترک پرداخته است.^{۱۴۱}

محقق معروف ترک - عبدالباقی گولپینارلی در تحقیقات خود به فرقه حروفیه نیز پرداخته و فصل مستقلی به زندگی و عقاید عمادالدین نسیمی اختصاص داده است.^{۱۴۲} وی فهرست جامعی هم از نسخ خطی آثار و رسالات حروفیان - موجود در کتابخانه‌های ترکیه - را منتشر کرده که دارای مقدمه ارزشمندی در معرفی فرقه حروفیه، فضل‌الله استرابادی و جانشینان وی می باشد.^{۱۴۳}

نویسنده دیگری به نام کاراهان در دانشنامه ترک، مقاله مفیدی درباره عمادالدین

نسیمی و فرقه حروفیه نوشته است.^{۱۴۴}

از محققان عرب، عباس عنراوی در دو کتاب تاریخ العراق بین احتلالین و الکاکنیه فی التاریخ به فرقه حروفیه توجه خاص نموده، از آثار، زندگی و عقاید فضل‌الله استرابادی و عمادالدین نسیمی و دیگران یاد کرده است.^{۱۵۵}

محمد اسعد طلس در الآثار الاسلامیه و التاریخیه فی حلب، ضمن اشاره به موقعیت جغرافیایی و تاریخی آرامگاه نسیمی، از محاکمه و اعدام وی در این شهر یاد کرده است.^{۱۵۶}

عبدالحسین امینی نجفی نیز در کتاب شهدا الفضیله، اشعار و احوال نسیمی را ذکر کرده، اما از تعالیم فرقه حروفیه سخنی نگفته است.^{۱۵۷}

خیرالدین اسدی در کتابهای احیاء حلب و اسواقها و موسوعه حلب المقارنه از آرامگاه عمادالدین نسیمی و چگونگی قتل او یاد کرده و به فرقه حروفیه نیز اشاره کرده است.^{۱۵۸}

کامل مصطفی الشیبی در کتاب تشیع و تصوف (الفکر الشیعی و النزعات الصوفیه) فصل جامعی به پیدایش فرقه حروفیه و عقاید فضل‌الله استرابادی اختصاص داده است. این محقق متأسفانه هیچ اشاره‌ای به زحمات و تحقیقات صادق کیا و زیتیر نکرده است.^{۱۵۹}

گذشته از مقاله کوتاه و مفید ناصرالدین شاه‌حسینی،^{۱۶۰} از محققان ایرانی، چنان که پیش از این گفتیم، نخستین بار صادق کیا به معرفی فرقه حروفیه همت کرده است. او ضمن کوششهای ارزنده خود در ترجمه و اثرهای متون استرابادی فرقه حروفیه، بر اساس منابع دست اول، به شرح زندگی و تعالیم فضل‌الله استرابادی و ذکر اشعار شاعران این فرقه پرداخته است. تحقیقات صادق کیا بی‌تردید الهامبخش همه پژوهشهای بعدی درباره حروفیه می‌باشد.^{۱۶۱}

احسان یارشاطر در کتاب خود شعر فارسی در عهد شاهرخ (قرن نهم / پانزدهم) را بررسی کرده اما از اشعار و احوال شاعران حروفی سخنی نگفته است. این کتاب در شناخت شرایط اجتماعی - فرهنگی عصر تیموری، بسیار مفید می‌باشد.^{۱۶۲}

علی اکبر دهخدا در لغت‌نامه ضمن شرح عقاید فرقه حروفیه، از اشعار و زندگی فضل‌الله استرابادی و عمادالدین نسیمی نیز یاد کرده است.^{۱۶۳}

درفرنگ سخنوران^{۱۶۴} دانشمندان و سخنرایان فارس^{۱۶۵} و بزرگان شیراز^{۱۶۶} به زندگی و اشعار نسیمی اشاره شده است.

در کتاب مفصل و ارزشمند تاریخ ادبیات در ایران و نیز در گنجینه سخن تألیف

ذبیح‌الله صفا در ذکر احوال و اشعار شاعران قرن نهم / پانزدهم هیچ اشاره‌ای به اشعار شاعران حروفی — خصوصاً فضل‌الله استرابادی و عمادالدین نسیمی — نشده، اما ضمن شرح عقاید حروفیه، بر «اهمیت و مرتبه خاص حروفیه» به عنوان «یکی از نهضت‌های شگرف دینی در تاریخ ایران» تأکید شده است. تاریخ ادبیات در ایران نیز در شناخت شرایط اجتماعی و فرهنگی عصر تیموری بسیار سودمند می‌باشد.^{۱۵۷}

سعید نفیسی در کتاب تاریخ نظم و نثر در ایران ضمن اشاره به شاعران قرن نهم هجری، از فضل‌الله استرابادی، عمادالدین نسیمی، میرمخدوم نیشابوری و دیگر شاعران و متفکران حروفیه یاد کرده، اما نمونه‌ای از اشعار یا آثار آنان را به دست نداده است. وی در مقدمه کلیات قاسم انوار نیز به حروفیه و حوادث مربوط به آن اشاره کرده است.^{۱۵۸}

احسان طبری در کتاب برخی بررسیها درباره جهان بینها و جنبشهای اجتماعی در ایران شرح مفیدی از حروفیه و حوادث مربوط به آن آورده است.^{۱۵۹}

رضا خسروشاهی در کتاب شعر و ادب فارسی در آسیای صغیر، ضمن اشاره کوتاه به حروفیه، از عمادالدین نسیمی و دو شاعر حروفی دیگر یاد کرده است.^{۱۶۰}

س. جويا در مقدمه دیوان فارسی فضل‌الله نسیمی و عمادالدین نسیمی، اشارات ارزشمندی به جنبش حروفیه و زندگی و عقاید آن دو نموده است.^{۱۶۱}

محمد جواد مشکور در مجله بررسیهای تاریخی و نیز در تاریخ تبریز از زندگی و عقاید فضل‌الله استرابادی سخن گفته است.^{۱۶۲}

حمید فرزام در مقاله «صوفیه و فرقه حروفیه» اطلاعات مفیدی از تاریخچه علم حروف و عقاید حروفیان به دست داده است.^{۱۶۳}

اسماعیل حاکمی در مقاله کوتاه «نسیمی بغدادی» مختصراً به زندگی عمادالدین نسیمی پرداخته،^{۱۶۴} و غلامحسین متین نیز ضمن بررسی زندگی و سرنوشت نسیمی، مانند حمید محمدزاده — محقق جمهوری آذربایجان — تأثیر پذیری نسیمی از حافظ را نشان داده است.^{۱۶۵}

در کتاب کوچک جنبش حروفیه و نهضت پسیخانیان (نقطوبان)، ما نیز زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی پیدایش حروفیه را نشان داده و به بررسی عقاید و اشعار فضل‌الله استرابادی و عمادالدین نسیمی پرداخته‌ایم. سانسور حاکم و نوعی نگرش ایدئولوژیک در تحلیل عقاید حروفی، متأسفانه به این تحقیق آسیب رسانیده است.^{۱۶۶} بخشهایی از این تحقیق، در کتاب دیگر نگارنده نیز تکرار شده است.^{۱۶۷}

سید ضیاءالدین سجادی نیز در کتاب کوی سرخاب تبریز به قتل عام حروفیان در

زمان جهان‌شاه قراقوینلو اشاره کرده، اما اطلاعات جدیدی درباره حروفیه به دست نداده است.^{۱۷۸} مقاله عزت‌الله بیات^{۱۷۹} و کتاب ابودرورداسی^{۱۸۰} و عبدالرفیع حقیقت^{۱۸۱} و نیز نوشته‌های ولی‌الله ظفری^{۱۸۲} فاقد اطلاعات جدید و مبتنی بر تحقیقات دیگران است. کوشش رضا باغبان^{۱۸۳} و تقی خمارلو^{۱۸۴} در گردآوری و ترجمه مقالاتی درباره حروفیه و زندگی عمادالدین نسیمی ارزشمند است.

دکتر جواد هیئت درنگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان و تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی به زندگی عمادالدین نسیمی و جایگاه برجسته وی در ادبیات آذری پرداخته است.^{۱۸۵}

عبدالحسین نوائی در کتاب ایران و جهان (از مغول تا قاجاریه) روابط بین‌المللی ایران را بررسی کرده و ضمن اشاره به فرقه حروفیه، اطلاعات مفیدی از روابط ایران و عثمانی در زمان تیموریان و قراقوینلوها به دست داده است.^{۱۸۶}

عبدالحسین زرین‌کوب در دنباله جستجو در تصوف ایران ضمن بررسی نهضت‌های صوفیه، به جنبش حروفیان نیز پرداخته و اشارات ارزشمندی به زندگی، عقاید و سرانجام فضل‌الله استرابادی نموده است.^{۱۸۷}

غلامحسین بیگدلی در مقدمه چاپ نسخه جدیدی از دیوان فارسی نسیمی، ضمن نقل مطالب حمید محمدزاده، از زندگی و عقاید فضل‌الله استرابادی و خصوصاً عمادالدین نسیمی یاد کرده است.^{۱۸۸}

حسن بسادات ناصری در نقد نوشته‌های غلامحسین بیگدلی، از «محققانی که عرفان خداشناس حروفی‌ها را به نادری، تحلیل یا برداشت می‌کنند»، انتقاد کرده اما خود نیز در توضیح فلسفه اعتقادی حروفیه، دچار تردید و تناقض گویی شده است.^{۱۸۹}

بر اساس کوشش‌های حمید محمدزاده و جهانگیر قهرمانوف (محققان جمهوری آذربایجان) اخیراً دیوانی - شامل غزلیات و رباعیات فارسی عمادالدین نسیمی - منتشر شده که دارای مقدمه‌ای درباره حروفیه و زندگی و اشعار و عقاید نسیمی است. نویسنده مقدمه، حروفیه را فرقه‌ای عرفانی و عمادالدین نسیمی را «شاعر عرشی» و «عارف اعلی» نامیده است.^{۱۹۰}

در یک مقاله ارزشمند، اکبر ثبوت پیدایش حروفیه را بررسی کرده و به زندگی و عقاید فضل‌الله استرابادی و جانشینان او پرداخته است.^{۱۹۱}

علی محمد ساکی بر اساس دیوان ملا پربشان (شاعر لر) کوشیده است تأثیر اندیشه‌های حروفیان را در منطقه لرستان نشان دهد.^{۱۹۲}

یعقوب آژند در کتاب حروفیه در تاریخ به زندگی، تعالیم و سرنوشت فضل‌الله استرابادی و چند تن از شاعران حروفی پرداخته و رویدادهای تاریخی مربوط به حروفیان را یادآوری کرده است.^{۱۸۳}

علی خدام علماء نیز در مقاله‌ای ضمن شرح زندگی عمادالدین نسیمی، تشابهات شعری نسیمی و حافظ را نشان داده است.^{۱۸۴}

مؤلف کتاب کلمة الله هی العلیا — بر اساس تحقیقات صادق کیا و هلموت ریتر — روایتی از زندگی و قتل دختر فضل‌الله استرابادی را به دست داده است.^{۱۸۵} نویسنده دیگری، حروفیه را «یک جنبش انقلابی و شیعی» دانسته و فضل‌الله را «نعمی مشهدی» نامیده است.^{۱۸۶}

ما نیز در کتاب عمادالدین نسیمی، شاعر و متفکر حروفی، زندگی، عقاید و اشعار نسیمی را مفصلاً بررسی کرده و زمینه‌های اجتماعی، مذهبی و فرهنگی پیدایش حروفیه و تعالیم فضل‌الله استرابادی را نشان داده ایم.^{۱۸۷}

دکتر پرویز البرز نیز در مقاله «فضل‌الله نسیمی و حروفیه» به فرقه حروفیه و زندگی و عقاید فضل‌الله استرابادی پرداخته است که حاوی اطلاعات جدیدی درباره این فرقه نیست.^{۱۸۸}

اخیراً یدالله جلالی پندری در انتشار نسخه جدیدی از دیوان نسیمی اشارات مفیدی به زندگی و عقاید فضل‌الله استرابادی و عمادالدین نسیمی نموده است. وی ترجمه کامل مقاله رضا توفیق را — برای معرفی فلسفه حروفیان — در ابتدای کتاب آورده است.^{۱۸۹}

پاریس

یادداشتها:

Browne, E. G.: "Some notes on the Literature and Doctrines of the Hurūfi Sect" - ۱۰۸ in: *Journal of the Royal Asiatic Society*, London, 1898, pp. 61-94; "Further Notes on the Literature of the Hurūfis and their connection with the Bektashi order of Dervishes" in *J.R.A.S.*, London, 1907, pp. 533-581; *A Literary History of Persia*, Vol. 3, Cambridge, 1920, pp. 365-375, 449-452.

همچنین ترجمه فارسی این کتاب:

تاریخ ادبی ایران، ج ۳، ترجمه علی اصغر حکمت، چاپ چهارم، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۷ ش، صص ۵۲۳-۵۵ و ۶۶۱-۶۵۶.

Gibb, E. J. W.: *A History of Ottoman Poetry*, vol. 1, London, 1900, pp. 336-380. - ۱۰۹

Huart, C : *Textes persans relatifs a sectes des Houroufis*, pp. i-xxi; - ۱۱۰
Encyclopédie de L'Islam, Tome.2, Leyden-Paris, 1927, pp. 359-360.

- Tevfiq, R. "Etude sur une religion mysterieuse fondee en Iran en 800 de l'higire," in: *Textes persans...*, pp. 219-313. - ۱۱۱
- Jacob, G: Beitrage zur Kenntnis des Derwisch-orders der Bektaschis, Berlin, 1908, pp. 33-35, 41-53, 90; "Die Bektaschiyye in ihrem verhältnis zu Verwandten Erscheinungen" in: *Adhandlungen der Philosophisch-Philologischen klass der königlich Bayerischen Akademie der Wissenchaften*, xxiv, 3, 1907-1909, pp. 1-53.
- Massignon, L: *La Passion de Halla*, Tome 2, Nouvelle ed, Gallimard, Paris, 1975, pp. 261-266. - ۱۱۲
- Babinger, F. : *Encyclopédie de L'Islam*, Tome 3, Leiden-Paris, 1939, pp. 964-965, "Von Amurath zu Amurath," in: *Oriens*, vol.3, no:2, Leiden, 1950, pp. 247-248. - ۱۱۴
- Birge, J. K.: *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1937, pp. 58-62, 148-158. - ۱۱۵
- ۱۱۶ - «آغاز فرقه حروفیه»، ترجمه حشمت مؤید، مجله فرهنگ ایران زمین، تهران، ج ۱، ۱۳۴۱، ص ص ۳۲۲-۳۹۳. نام و مرجع آلمانی این مقاله چنین است:
- "Die Anfänge der Hurufisekte," in: *Oriens*, vol.7, no.1, Leiden, 1954, pp. 1-54.
- Corbin, H.: *L'histoire de la Philosophie Islamique*, Paris, 1964, pp. 426-427. - ۱۱۷
- Bausani, A.: *Encyclopédie de L'Islam*, Tome 3, Nouvelle ed, Leyde- Paris; 1971, pp. 620-622. - ۱۱۸
- Burrill, K.: *The Quatrains of Nesimi Fourteenth Century Turkic Hurufi*, Paris-New York, 1979. - ۱۱۹
- Amoretti, B. S.: "Caracterestiche Hurufite del Divano persiano di Nesimi," in: *Studi Iranici*, Roma, 1977, pp. 267-286.
- The Cambridge History of Iran*, vol. 6, London-New York..., 1986, pp. 623-625. - ۱۲۱
- Widengren, G.: "Macrocosmos-Microcosmos Specation in the Raša'il Ikhwan al-Safa and some Hurufi Texts" in: *Archivia di Filosofia Roma*, 1980, pp. 297-312 303-307. - ۱۲۲
- Algar, H. : *Encyclopaedia Iranica*, Edited by: E. Yarshater, vol.2, London-New York - Henley, 1985, pp. 841-844. - ۱۲۳
- ۱۲۴ - عمادالدین نسیمی: معارف و مدنیّت (به ترکی)، باکو، ۱۹۲۳.
- ۱۲۵ - آذربایجان ادبیاتی تاریخی، ج ۱، باکو، ۱۹۲۶، ص ص ۱۷۶-۱۸۵.
- ۱۲۶ - حروفیسم و نمایندگن آن در آذربایجان (به روسی)، باکو، ۱۹۷۰؛ آذربایجان ادبیاتی تاریخی، ج ۱، باکو، ۱۹۶۰، ص ص ۲۶۴-۲۹۳؛ مجله پیام نوین، شماره ۵، تهران ۱۳۵۵، ص ص ۴۷-۵۱.
- ۱۲۷ - مجله آذربایجان، شماره ۷، باکو، ۱۹۶۹، ص ص ۱۱۹-۲۰۴.
- ۱۲۸ - عمادالدین نسیمی اثر لری، ج ۱، مقدمه، ص ص ۷۹-۵؛ همچنین نگاه کنید به: مجله آذربایجان، شماره ۵، باکو، ۱۹۷۰، ص ص ۲۰۵-۲۰۸؛ مجله پیام نوین، شماره ۵، تهران، فروردین و اردیبهشت ۱۳۵۵، ص ص ۵۲-۵۳.

- ۱۲۱ - عمادالدین نسیمی، ترجمه احمد شفائی، باکو، ۱۹۷۳.
- ۱۲۰ - دیوان فارسی نسیمی، باکو، ۱۹۷۲، مقدمه، صص ۲۰-۵.
- ۱۲۱ - *Nissimi Poésie, traduit en français par: A. Karvovki, Moscou, 1973, pp. 5-13.*
- همچنین نگاه کنید به مجله پیام یونسکو، شماره ۵۳، تهران، ۱۳۵۲، ش. صص ۴۱-۳۸.
- ۱۲۲ - نسیمی، ترجمه ح. صدیق رشید قوامی، انتشارات باغبان، تهران، ۱۳۵۳، ش.
- ۱۲۳ - از تر دکترای حسین آیان به وسیله دست گرانمایه ام. م. ن. عثمانوف اطلاع یافته‌ام. از ایشان سپاسگزارم.
- ۱۲۴ - نسیمی، باکو، ۱۹۷۵.
- ۱۲۵ - مقاله‌هایی پیرامون زندگی و خلافت عمادالدین نسیمی، به کوشش رضا باغبان، انتشارات نیل، تبریز، ۱۳۵۷، ش. صص ۱۲۹-۱۴۴.
- ۱۲۶ - اسلام در ایران، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات پیام، تهران، ۱۳۵۰، صص ۳۲۲-۳۲۵.
- ۱۲۷ - قاموس اعلام، ج ۶، استانبول، ۱۳۱۶/۱۸۹۸، صص ۴۵۷۶ و ۴۵۹۴.
- ۱۲۸ - *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar, Istanbul, 1918, pp. 191-192.*
- ۱۲۹ - "Nesimi'ye dair" in: *Hayât, No.20, Istanbul, 1927, p 2.*
- ۱۳۰ - "Hurūfîlik ve Bektashîlik" in: *Büyük Gazete, Nos: 90, 91, 92. Istanbul, 1928.*
- ۱۳۱ - *Seyyit Nesimi: Hayâti ve Şahsiyeti, Istanbul Üniversitesi, 1944-1945.*
- ۱۳۲ - *Nesimi, Usuli, Ruhi, Istanbul, 1953, pp. 3-10, 29-62; Islam Ansiklopedisi, vol. 9, Istanbul, 1960, pp. 206-207.*
- مولویه بعد از مولانا، ترجمه توفیق سبحانی، انتشارات کیهان، تهران، ۱۳۶۶، ش. صص ۳۷۷-۳۸۵.
- ۱۳۳ - *Hurūfîlik Metinleri Kataloğu, Ankara, 1973, pp 1-33.*
- ۱۳۴ - *Türk Ansiklopedisi, vol. 25, Ankara, 1976, pp. 202-203.*
- ۱۳۵ - تاریخ العراق بین احتلالین، ج ۲، بغداد، ۱۳۵۴/۱۳۶۶، صص ۲۴۶-۲۵۴، ج ۳، بغداد، ۱۳۵۷/۱۳۶۹، صص ۴۵-۵۵؛ الکاکیه فی التاريخ، بغداد، ۱۹۴۹، صص ۵۴۵۳، ۶۷ و ۱۰۸.
- ۱۳۶ - الآثار الاسلامیه والتاریخیه فی حلب، دمشق، ۱۳۷۶/۱۹۵۶، صص ۳۵۴-۳۵۳.
- ۱۳۷ - شهداء الفضله، بیروت، ۱۴۰۳ هـ، صص ۱۰۴-۱۰۵.
- ۱۳۸ - احیاء حلب و اسواقها، دمشق، ۱۴۰۴ هـ، صص ۲۹۲ و ۳۶۴؛ موسوعه حلب المقارنه، ج ۷، طبع حلب، ۱۴۰۸ هـ، صص ۲۸۵-۲۸۶.
- ۱۳۹ - تشیع و تصوف، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۹، ش. صص ۱۶۹-۲۲۳.
- ۱۴۰ - ماهنامه اطلاعات، شماره ۵، تهران، ۱۳۲۹، ش. صص ۲۱-۲۳.
- ۱۴۱ - واژه‌نامه گرگانی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۰، ش. صص ۹-۲۲، ۲۶-۲۷، ۳۰-۳۱، ۳۴-۳۱۴.
- همچنین مقاله «آگاهی‌های تازه از حروفیان»: مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، شماره ۲، ۱۳۳۳، صص ۳۹-۶۵؛ نظریان یا سپیخانیان، انتشارات انجمن ایران‌ویج، ۱۳۲۰، یزدگردی، صص ۵۷-۵۸.
- ۱۴۲ - شعر فارسی در عهد شاهرخ، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۴، ش.
- ۱۴۳ - لغت‌نامه، ذیل: حروفیه، نسیمی و فضل‌الله نسیمی.
- ۱۴۴ - فرهنگ سخنوران، عبدالرسول خیامپور، کتابفروشی تهران، تبریز، ۱۳۴۰، ش. صص ۶۰-۱.

- ۱۵۵ - دانشندان و سخنرانان فارس، محمد حسین رکن‌زاده آدمیت، ج ۴، بخش دوم، انتشارات خیام، تهران، ۱۳۴۰ش، صص ۶۶۲-۶۶۵.
- ۱۵۶ - بزرگان شیراز، رحمت‌اله مهباز، انتشارات مرد مبارز، تهران، ۱۳۴۸ش، صص ۳۰۸.
- ۱۵۷ - تاریخ ادبیات در ایران، ج ۴، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۱ش، صص ۶۶-۶۷؛ گنجینه سخن، ج ۶، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲ش، صص ۲۵-۲۲.
- ۱۵۸ - تاریخ نظم و نثر در ایران، ج ۱، انتشارات فروغی، تهران، ۱۳۴۴ش، صص ۵، ۲۱۴، ۲۲۵، ۲۳۲-۲۳۵؛ ج ۲، انتشارات فروغی، تهران، ۱۳۴۴ش، صص ۷۶۴-۷۶۵، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱-۷۹۲؛ کلیات قاسم انوار، انتشارات ستانی، تهران، ۱۳۲۷ش، مقدمه، صص ۷-۸، ۲۷-۲۵، ۵۴-۴۹، ۸۵-۸۹.
- ۱۵۹ - بررسی برخی جهان‌بینی‌ها و جنبشهای اجتماعی در ایران، محل چاپ؟، ۱۳۴۸ش، صص ۲۳۳-۲۳۷.
- ۱۶۰ - شعر و ادب فارسی در آسیای صغیر، انتشارات دانشرای عالی تهران، ۱۳۵۰ش، صص ۱۷۰-۱۷۱.
- ۱۶۱ - دیوان فارسی فضل‌الله نسیمی و عمادالدین نسیمی، به تصحیح رستم علی‌اوف، انتشارات دنیا، تهران، ۱۳۵۴ش، مقدمه، بدون شماره صفحه.
- ۱۶۲ - مجله بررسیهای تاریخی، سال ۴، شماره ۴، تهران، ۱۳۴۸ش، صص ۱۳۳-۱۴۶؛ تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، انتشارات انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۲ش، صص ۶۸۹-۷۰۲.
- ۱۶۳ - چهارمین کنگره تحقیقات ایرانی، (مجموعه مقالات)، ج ۲، به کوشش محمد حسین اسکندری، دانشگاه بهاری شیراز، ۱۳۵۳ش، صص ۲۲۲-۲۳۳.
- ۱۶۴ - مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱-۲، ۱۳۵۶ش، صص ۲۲۲-۲۲۸.
- ۱۶۵ - روزنامه کیهان، ویژه هنر و اندیشه، شماره ۱۰۲۰۹، ۱۳۵۶ش.
- ۱۶۶ - جنبش حروفیه و نهضت پسیخانیان (نظریات)، انتشارات نامدار، تهران، ۱۳۵۶ش.
- ۱۶۷ - حلاج، انتشارات نگاه، تهران، ۱۳۵۷ش، صص ۲۰۰-۲۱۸.
- ۱۶۸ - کوی سرخاب تبریز، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۶ش، صص ۶۲-۶۷.
- ۱۶۹ - مجله بررسیهای تاریخی، شماره ۵، تهران، ۱۳۵۷ش، صص ۲۲۷-۲۲۴.
- ۱۷۰ - جنبش صرخ جامگان و نمدپوشان (حروفیان)، انتشارات پیوند، تهران، ۱۳۵۷ش، برای نقد این کتاب نگاه کنید به مقاله سید جواد صدر بلاغی: نقد تاریخ، انتشارات شفق، تهران، ۱۳۵۷ش، صص ۱۳-۲۴.
- ۱۷۱ - تاریخ جنبش سرمداران و دیگر جنبشهای ایرانیان در قرن هشتم هجری، انتشارات آزاداندیشان، تهران، ۱۳۶۰ش، صص ۳۰۸-۳۱۴.
- ۱۷۲ - حبیبیه در ادب فارسی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴ش، صص ۱۲۷-۱۳۰. برای نقد این کتاب نگاه کنید به مقاله دکتر مهدی نوریان: نشر دانش، سال ۶، شماره ۱، تهران، ۱۳۶۴ش، صص ۱۶-۱۹.
- ۱۷۳ - مقاله‌هایی پیرامون زندگی و خلاقیت عمادالدین نسیمی، انتشارات نوبل، تبریز، ۱۳۵۷ش.
- ۱۷۴ - عمادالدین نسیمی و نهضت حروفیه، انتشارات ساوالان، تبریز، ۱۳۵۸ش.
- ۱۷۵ - نگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان، ج ۱، انتشارات کاویان، تهران، ۱۳۵۸ش، صص ۲۶-۲۸؛ تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی، نشر نو، تهران، ۱۳۶۵ش، صص ۱۹۰-۱۹۳.
- ۱۷۶ - ایران و جهان (از منقول تا قاجاریه)، نشر هما، تهران، ۱۳۶۴ش، صص ۶۴-۱۱۲، خصوصاً صص ۱۰۱-۱۰۲.

- ۱۷۷ - دنباله جستجو در تصوف ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲، صص ۵۹-۵۵.
- ۱۷۸ - دیوان فارسی عمادالدین نسیمی، انتشارات روشن، تهران، ۱۳۶۶ش.
- ۱۷۹ - حافظ شناسی، به کوشش سعید نیاز کرمانی، ج ۷، انتشارات باژنگ، تهران، ۱۳۶۶، صص ۱۹۱-۲۴.
- ۱۸۰ - قنوس در شب خاکستر، به کوشش سید علی صالحی، انتشارات تهران، ۱۳۶۸ش.
- ۱۸۱ - مجله فلق، شماره ۲، تهران، ۱۳۶۸ش، صص ۱۱۵-۲۱۶.
- ۱۸۲ - در زمینه ایرانشناسی، به کوشش چنگیز بهلوان، تهران، ۱۳۶۸ش، صص ۳۳-۴۷.
- ۱۸۳ - حروفیه در تاریخ، انتشارات نی، تهران، ۱۳۶۹ش.
- ۱۸۴ - «نسیمی از حافظ»: کیهان اندیشه، شماره ۳۴، تهران، ۱۳۷۰ش، صص ۱۷۸-۱۸۴.
- ۱۸۵ - کلمة الله هی العلیا، معین الدین محرابی، نشر رویش، کلن، ۱۹۹۱.
- ۱۸۶ - «نسیمی مشهدی»، پرویز عباس داکانی، کیهان هوایی، شماره ۹۳۰، اردیبهشت ۱۳۷۰ش، صص ۱۶ و ۱۸.
- ۱۸۷ - عمادالدین نسیمی: شاعر و متفکر حروفی، انتشارات عصر جدید، سوئد، ۱۹۹۲.
- ۱۸۸ - پژوهشنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ملی (شهید بهشتی)، شماره ۹۸، بهار و تابستان ۱۳۷۱ش، صص ۸۶-۸۱.
- ۱۸۹ - عمادالدین نسیمی (زندگی و اشعار)، نشر نی، تهران، ۱۳۷۲ش، صص ۳-۳۳.